

Наталія Коніщева,
д. екон. н., професор, академік
Академії економічних наук України,
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

НАСЛІДКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї

У статті представлено аналіз негативних наслідків кризових явищ щодо трансформації сучасної сім'ї та соціально-економічного становища молоді в Україні. Обґрунтовано пріоритети формування сімейної та молодіжної політики.

Nataliia Konishcheva

OUTCOMES OF THE TRANSFORMATION OF UKRAINIAN FAMILIES

The paper analyzes negative effects of the crisis with regard to transformation of modern family and socio-economic situation of youth in Ukraine. Development priorities for family and youth policies are substantiated.

Діти, підлітки та молодь – це майбутнє незалежної України. Від того, як вони будуть виховані, які сімейні та загальнонародські цінності будуть сповідувати, залежить вибір моделі розбудови нашої держави в світовому інформаційно-інтелектуальному просторі.

За даними Державної служби статистики України, за 1991–2013 рр. чисельність населення України зменшилась з 51,6 до 45,4 млн осіб, тобто на 6,2 млн, або на 12%. У 2012 р. народилось 520,7 тис. осіб (у 1990 р. – 657,2), а померло 663,1 тис., тобто скорочення населення склало 142,4 тис. осіб [1, с. 319]. Чисельність дітей у віці 0–14 років змінилась за цей період з 11029,5 до 6620,6 тис. осіб, тобто на 4408,9 тис. осіб, або на 39,97%. Чисельність підлітків та молоді в Україні у віці 15–34 років зменшилась з 14745,3 до 12982,9 тис. осіб, тобто на 1762,4 тис. осіб, або на 12%. При цьому кількість населення у віці 65 років і старше зросла на 9,1%. У результаті демографічне навантаження на 1000 осіб постійного населення у віці 16–59 років за 1990–2012 рр. зменшилось з 708 до 585 осіб, у тому числі особами у віці 0–15 років – з 389 до 246 осіб, тобто на 37%. А навантаження особами у віці 60 років і старше збільшилось з 319 до 339 осіб, тобто на 6,3%.

Спостерігається зростання частки дітей, народжених у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі: за 1990–2012 рр. з 11,2% до 21,4%, що свідчить про тенденцію швидкого руйнування інституту сім'ї. При зменшенні загальної чисельності народжених на 20,8%, кількість народжених у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, зросла на 51,8%, з них за порядком народження: першими – на 29,2%, другими – на 89,7%, третіми – на 78,6%, четвертими – на 71,8%, п'ятими та наступними – на 51,5%.

Цю тенденцію підсилює кризовий стан соціально-економічного становища на протязі всіх років незалежності України, що примушує громадян мігрувати в інші країни та регіони. За офіційними даними, українці мешкають у 55 країнах світу. «Четверта хвиля» еміграції «викинула» за кордон від 7 до 10 млн. українців, переважно сімейних. В умовах сучасної глобальної фінансової кризи процеси трудової міграції обумовлено надто низьким рівнем заробітної плати в Україні, високим рівнем безробіття, особливо в невеликих містах. Кожен четвертий з працездатних громадян України працює за кордоном. Відтік людського капіталу перетворює країну в «зону стихійного лиха». Але держава недостатньо займається проблемами та соціальними наслідками еміграції, незважаючи на те, що громадяни та суспільство постійно привертають до них увагу.

За усіма напрямками міграції кількість вибулих у 2012 р. склала 664,4 тис. осіб, або 145,7 осіб на 10 тис. наявного населення. Найбільш вагомим напрямом міграції в Україні є внутрішньозагальна – 82,8 вибулих на 10 тис. наявного населення. За 2000–2012 рр. питома вага цього напрямку зросла з 55,2% до 56,7%. З 2,8% до 41% збільшилась питома вага міжрегіональної міграції, тоді як міждержавної міграції – зменшилась з 12% до 2,2% [1, с. 336]. Міграційне скорочення негативно впливає на статевікову структуру населення України та трудовий потенціал. Жінок фертильного віку (15–49 років) серед тих, хто виїхав до інших регіонів України чи інших країн, було майже 40%. Зважаючи на те, що демографічна ситуація в країні оцінюється як кризова, а також на загострення соціальних проблем внаслідок світової економічної кризи, вищезазначені тенденції міграційних процесів серйозно деформують склад трудового потенціалу країни та її окремих регіонів [2, 3].

Одним із значущих негативних наслідків відтоку людського капіталу за кордон чи інші регіони є поширення соціального сирітства в Україні. За даними опитування, проведеного серед заробітчанин, дев'ять із десяти мають дітей. Кожною четвертою дитиною в Україні опікується батько. У кожній шостій дитини за кордоном обоє батьків, тому її доглядають бабуся чи дідусь. Двоє з десяти заробітчанин залишили своїх дітей на близьких родичів [4]. Згідно з соціологічними дослідженнями, сімейний статус потенційного гастарбайтера виглядає так: сім'ю мають 62,0% (проти 54,4% серед потенційних емігрантів), розлучені – 7,5% (проти 9,9%), вдівці складають 4,4% (проти 5,5%). Дітей у віці до 16 років у потенційних гастарбайтерів більше, ніж у групі потенційних емігрантів: по одній дитині мають 26,4% сімей, які готуються до від'їзду

назавжди, а двох – всього 6,0%. У співвітчизників, що збираються за кордон з метою тимчасової роботи, одну дитину у віці до 16 років мають 27,6%, двох – 15,4%, трьох і більше – 1,5% сімей. У сім'ях потенційних емігрантів кількість неповнолітніх дітей не перевищує двох [5, с. 73].

За оцінкою фахівців, в Україні вже понад 3,5 млн. дітей стали соціальними сиротами [6]. Замість школи діти заробітчани, позбавлені батьківського контролю, витрачають дедалі більше часу на алкоголь, наркотики, гральні автомати, хуліганство і навіть розбійні напади. Підлітки, виховання яких здійснюється без батьків, – фактично втрачене покоління. Впливу на таких нема, і жодна прийомна сім'я чи притулок їх уже не перевиховає. Слід підкреслити, що проблема соціального та національного сирітства є лише «верхівкою айсбергу», тобто концентрованим вираженням сучасного соціально-економічного розвитку. Кількісні параметри процесів, які розглядаються, досягли таких якісних характеристик, що обов'язково матимуть негативні наслідки для майбутнього країни.

Поширення соціального сирітства здійснюється на тлі багатьох негативних процесів, які спостерігаються серед підлітків та молоді України. Статистика щодо складу підлітків, які перебувають на обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх, свідчить, що серед них питома вага тих, хто ніде не працював і не навчався, збільшилася за 1990–2012 рр. з 8,2% до 16,3%. З цією тенденцією кореспондується динаміка зростання за цей період серед засуджених питомої ваги осіб у працездатному віці, які ніде не працювали і не навчалися, – з 23,2% до 70%. Серед неповнолітніх, які перебували на обліку в підрозділах кримінальної міліції, питома вага тих, які не мали батьків чи мали одного з батьків, збільшилася за 2000–2012 рр. з 28,3% до 36%. Протягом багатьох років в Україні практично не знижується питома вага молодих людей (у віці до 30 років), засуджених за окремі види злочинів у загальному обсязі засуджених: 47,9% у 1985 р., 51,1% у 1995 р., 51,3% у 2010 р., 48,1% у 2012 р., з них у віці 14–17 років – 5,5%, 18–24 років – 23,2%, 25–29 років – 19,4%. Питома вага жінок серед засуджених зросла з 9,5% у 1990 р. до 12,5% у 2012 р. [1, с. 487]. У 2013 р. – вже до 13,3%. За даними Державної судової адміністрації України, питома вага молоді (у віці до 30 років) склала у 2012 р. 48,2% кількості всіх засуджених, у тому числі 63,1% за злочини проти громадського порядку та моральності, 57,5% – проти статевої свободи та статевої недоторканості, 56,1% – проти безпеки руху та експлуатації транспорту, 55,9% за злочини проти власності, 43,7% – за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення. Питома вага підлітків, засуджених за останній злочин, склала 1,8% загальної кількості засуджених за цей злочин [1, с. 488].

90% зареєстрованих наркоманів – це молоді люди до 30 років, 60% з них – у віці від 15 до 25 років, 10–25% серед тих, хто споживає наркотики – 13–16-річні. В останні роки істотно зросла частка тих, хто долучився до першого вживання в дитячому віці. Зокрема, у віці 9 років ці речовини вперше спробували 1% опитаних хлопців і 0,4% дівчат. Найбільш вживаними наркотиками залишаються марихуана або гашиш (14% учнівської молоді вживали марихуану хоча б один раз упродовж життя), транквілізатори або заспокійливі (4% опитаних), інгалятори (3%), екстазі (3%), ЛСД (1%), суміші алкоголю з медпрепаратами (1% опитаних). З тих, хто перебуває в компаніях з ризикованою поведінкою, 37% опитаних вживали марихуану чи гашиш від 1 до 19 разів, 26% – 20 і більше разів, тоді як серед підлітків, чії друзі не вживають наркотики, таких, відповідно, 10 і 1% [7, с. 95]. Майже 30% злочинів скоєно у стані алкогольного сп'яніння: за 2000–2012 рр. питома вага таких осіб серед засуджених зросла в Україні з 23,9% до 25,1% [1, с. 487]. При цьому в країні спостерігаються стійкі тенденції зростання споживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків.

Згідно з дослідженнями Українського інституту соціальних досліджень імені О. Яременка, здійсненими в 1995, 1999, 2003 та 2007 роках за сприяння Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), найбільша питома вага учнів, що починають вживати пиво та алкогольні коктейлі, припадає на вік 13–14 років. 17% учнів зазначили, що почали вживати міцні алкогольні напої у віці 15 років. 91% опитаних хлопців і дівчат вживали алкогольні напої впродовж життя хоча б раз, з них 23% вживали алкоголь більше 40 разів. За останні 30 днів перед опитуванням алкогольні напої вживали 62% підлітків [7, с. 92]. Надання сучасним підліткам знань щодо здорового способу життя, формування відповідального ставлення до свого здоров'я, викорінення легковажного ставлення та хибних стереотипів щодо куріння, вживання алкогольних напоїв та наркотиків, які нав'язуються в компаніях з ризикованою поведінкою, в першу чергу, залежать від морального благополуччя дитини та здорової сімейної атмосфери, покращення взаємовідносин з батьками.

Проблеми соціального сирітства в українському суспільстві набирають обертів. Вже у найближчому майбутньому суспільство отримає дуже гострі ситуації та соціальні явища, які стануть наслідками сьогоднішньої безвідповідальності батьків та держави, постійних соціальних стресів у результаті «шокової терапії», під впливом яких вже третє десятиріччя живе населення України. Слід змінювати моральні пріоритети в суспільстві, щоб виховання дітей не приносилося в жертву матеріальному благополуччю. Діти часто потребують не так фінансової підтримки, як батьківського виховання, уваги і турботи. Відмова

у батьківському теплі та піклуванні позначається на психоемоційному стані тисяч українських дітей, впливає на формування їх особистості. Покинуті діти, на думку психологів, створюватимуть свої сім'ї саме за такою моделлю, як і їх батьки, що залишили власну дитину.

Підвищення відповідальності за виховання дітей, підлітків та молоді варто розглядати в трикутнику «сім'я, громада, держава», об'єднуючи зусилля всіх сторін. Ефективність державної підтримки молодого покоління є індикаторами становища всього суспільства. У багатьох країнах молодь вважається однією з найбільш важливих соціальних груп, тому що має могутній інноваційний потенціал, від якого залежать майбутні напрями розвитку українського суспільства. Посилення ролі «молодіжного чинника» в соціально-економічних, політичних, соціокультурних процесах, як об'єктивної закономірності світового розвитку, специфічні потреби і потенціал молоді як мобільної соціальної групи суспільства обумовлюють необхідність попередження негативних наслідків різного роду соціально-економічних процесів. Шляхи, які обере нове покоління, залежать від сьогоднішніх умов життєдіяльності, а також можливостей щодо вибудовування майбутнього, які пропонуються молоді на різних етапах становлення.

Неповнолітні є однією з найуразливіших груп на ринку праці України. Деформована структура господарського комплексу країни, експортно-сировинна модель розвитку економіки і внаслідок цього – високий рівень смертності працездатного населення, зростання корупції та організованої злочинності, легальна та нелегальна міграція, торгівля людьми, безробіття та процеси, що супроводжують сучасну фінансово-економічну кризу, обумовлюють негативні явища щодо працевлаштування молоді в Україні. Тому становище молоді на ринку праці з кожним роком стає все складнішим. У результаті цих процесів зростає незатребуваність та соціальний песимізм серед української молоді. Згідно із соціологічним опитуванням, більше 60% людей у віці 29–35 років не бачать своєї соціальної перспективи в Україні, 78% з них не відчують себе господарями у державі, майже 70% не задоволені своїм соціальним статусом. Вивчення становища молоді в Україні свідчить про те, що сучасна державна політика не враховує реальні інтереси та потреби молоді щодо створення здорової сім'ї та виховання дітей, не сприяє забезпеченню рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, формуванню необхідних умов для зміцнення правових та матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод молодих громадян, реалізації їх творчих можливостей та ініціатив [2; 8; 9]. За роки незалежності України в зв'язку з процесами ринкової трансформації економіки, деформацією соціальних інститутів, відсутністю науково обґрунтованої стратегії соціально-економічного розвитку накопичилось багато проблем, усвідомлення і вирішення яких на державному рівні сприяло б підвищенню ролі молодих людей у суспільстві на основі створення умов для більш повного розкриття їх потенційних можливостей.

Сьогодні стан дитячих і підліткових проблем в Україні досяг такої загрозливої межі, що подальше їх поглиблення вже обертається національною катастрофою. Тому необхідні розробка та реалізація активної державної політики, яка полягає у створенні політичних, економічних, соціальних, організаційних, інформаційних умов і гарантій для забезпечення всебічних потреб неповнолітніх, реалізації їх творчого потенціалу, стимулювання активної життєвої позиції, усвідомлення відповідальності не тільки за власне майбутнє, а майбутнє своєї родини та країни загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Статистичний щорічник України за 2012 рік – К. : Держ. служба статистики України, 2013. – 552 с.
2. Коніщева Н. Соціально-економічне становище молоді: проблеми поліпшення / Н. Коніщева // *Економіка и право*. – 2009. – № 3 (25). – С. 132 – 139.
3. Коніщева Н. Міграційні процеси як чинник формування державної молодіжної політики в Донецькій області / Н. Коніщева // *Економічний вісник Донбасу*. – 2009. – № 4. – С. 4 – 10.
4. Пасс А. Оформлення офіційної опіки над дітьми заробітчани / А. Пасс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.deti.zp.ua/show_article.php?a_id=300088.
5. Прибыткова И. Хроники миграционных событий в Украине до и после распада СССР / И. Прибыткова // *Социология : теория, методы, маркетинг*. – 2009. – № 1. – С. 41 – 77.
6. Дидула Р. Письма детей мигрантов – о себе и об Украине [Электронный ресурс] / Р. Дидула. – Режим доступа : http://www.deti.zp.ua/show_article.php?a_id=300120.
7. Рівень і тенденції поширення тютюнокуріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед учнівської молоді України : [монографія] / О. Балакірева, Т. Бондар, Н. Рингач та ін. – К. : Український ін-т соціальних досліджень імені О. Яременка, 2008. – 152 с.
8. Коніщева Н. Втілення принципів гендерної рівності у державному управлінні / Н. Коніщева // *Регіональний розвиток – основа розбудови української держави* : [зб. наук. праць Донецького державного університету управління]. – Донецьк : Донецький держ. ун-т управління, 2012. – С. 14 – 21.
9. Коніщева Н. Гендерна компонента формування громадянського суспільства в Україні / Н. Коніщева // *Розвиток громадянського суспільства в Україні : минуле, сучасність, перспективи* : [монографія] / за заг. ред. О. Руденко, С. Штурхецького. – Острого : Ін-т глобальних стратегій управління НУ «Острозька академія», 2013. – С. 258 – 277.